
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

*Бабенко Р.В.
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова*

БОРОТЬБА НАРОДІВ З МОНГОЛЬСЬКОЮ АГРЕСІЄЮ В СХІДНУ ЄВРОПУ У 1229-1236 РР.

В сучасних дослідженнях присвячених проблемам монгольських завоювань набула поширення думка про раптовий напад монгольських агресорів на руські землі. Цей стереотип виник через відсутність в руських писемних джерелах даних про дії монгольських військ з 1223 до 1236 рр. Відповідно, складається враження про те, що війська Чингіз-хана зникли з Дешт-і Кипчака (Половецького степу) після перемоги на р. Калка в 1223 р., і з'явилися тут лише в 1236 в зв'язку з завоюванням Волзької Булгарії. Після чого розпочати спустошливий похід на Русь у 1237 р.

Дійсно, період монгольських завоювань в Дешт-і-Кипчаку з 1223 до 1236 рр. майже не висвітлений у джерелах, а відомості, якими ми оперуємо фрагментарні і містять багато протиріч. Проте, все ж і ці дані дозволяють реконструювати загальний хід подій в Волго-Уральському регіоні у вказаний час.

Арабські джерела, указують, що в 1223 р. підрозділи Субеде і Джабе після перемоги над руськими військами повернулися до ставки Чингіз-хана. Після їх відходу економічне життя в регіоні продовжувалося як і в довоєнний період [1]. Отже ми не маємо підстав вважати, що монгольські загони вже закріпилися з цього року в Поволжі.

Знову в Нижньому Поволжі 30-тисячна монгольська армія очолена Субедеєм і царевичем Кутаєм з'являється лише в 1226 р. Вони повинні були розбити половців і болгарців, захопити міста Саксін і Булгар [2]. Але в період з 1226 до 1229 рр. монголам не вдавалося досягти відчутних успіхів в регіоні.

Це було зумовлено і відчайдушною обороною агресору і зовнішніми факторами. З осені 1226 р. до літа 1227 р. Чингіз-хан вів війну з Тангутською державою (Сі-Ся), де задіяв практично всю монгольську армію [3]. Лише після знищення останнього сильного противника в степу, монголи змогли посилити наступ на західному фронті. Але в серпні 1227 року у віці 72 років помер Чингіз-хан. Цей факт і наступне обрання нового каана відволікли на деякий час увагу завойовників від ведення бойових операцій.

Окрім того, у Ірані Джеляль-ад-Дін, після перемоги над монголами під

Ісфганом у 1228 р. значно зміцнив свої позиції. Монголи були змушені зібрати значні сили для придушення визвольного руху. Лише після смерті Джеляль-ад-Діна в 1231 р. центр опору монголам у Середній Азії був придушений.

Проте, в 1229 році монголам все ж трапилася нагода нанести поразку половцям – основним конкурентам монголів в степах Євразії. Успіхи Субеде були обумовлені конфліктом між самими половецькими ордами. На початку XIII ст. в степах Південно-Східної Європи кочувало два сильних половецьких об'єднання. Одне з них, очолене ордою Дурут, кочувало від південного Бугу до Дніпра (або Дону). Головою цієї орди і всього об'єднання був хан Котян. Друге об'єднання очолювала орда Таксоба, якою правив хан Вітут. Кочовища цього об'єднання охоплювали простори від приволзьких степів до Дону [4].

В кінці 20-х рр. XIII ст. між обома ордами розгорілась ворожнеча. В джерелах вказуються дві причини. Згідно першої – війну розпочав хан Котян з метою захоплення багатств орди Таксоба. За другою версією хан Котян напав на орду Таксоба з метою помсти за смерть свого сина Мангуша, убитого таксобським царевичем Аккубулем. В цій війні перемогла орда Дурут. Після цього розбитих таксобичів пограбував султан м. Орнач, причому за його наказом було убито Аккубуля. Його менший брат Ансар втік до монголів і звернувся до них за допомогою у війні проти султана і орди Дурут. Для монгольських завойовників це було чудовою можливістю розбити ненависних їм половців. На прохання таксобського царевича Угедей-каан направив підкріплення до монгольського корпусу, який вже перебував в Дешт-і-Кипчаку з наказом атакувати половців хана Котяна і вийти в нижню течію р. Дон. Маючи значну перевагу у військових силах, при підтримці племені Таксоба монголи досить швидко виконали завдання. Орда Дурут змушена була відступити і просити захисту в угорського короля [5]. Інша частина половців і жителів м. Саксін відступили у Булгарські володіння [6].

Таким чином монголам вдалося розгромити війська східних половців і захопити торгівельний центр – місто Саксін [7]. В його межах Бату заснував місто Сарай [8]. Захоплення Саксіна дуже сильно послабило позиції Булгара і підірвало сили половців. Але завдання, що було поставлене перед монгольськими військами не було виконане повністю. На р. Яік (Урал) монгольські загони зустрілися з булгарськими військами, але змогли лише знищити їх сторожові загони [9]. Очевидно, зустрівшись з основними булгарськими військами, монголи відступили і розпочали військові дії проти башкирів.

Заохочений вдалою кампанією в Поволжі Угедей-каан зібрав курултай в 1229 р., де оголосив початок наступного етапу наступу на Східну Європу. Об'єктами монгольської агресії визначалася Булгарія і Русь, так як вони не визнавали владу монголів у регіоні [10]. У зв'язку з цим, на допомогу військам Субеде були направлені військові сили всього улусу Джучі, так як Субедей продовжував зустрічати сильний опір, який чинили народи монгольським

завойовникам [11]. Але сам Субеде в цьому ж році був відкликаний на китайський фронт [12]. Вже на початку 1230 р. підкріплення прибули в прикаспійські степи. Посиливши свою військову присутність в регіоні, після 15 річної боротьби, в 1231 р. монголам вдалося підкорити башкирів [13]. Після цього в 1232 р. вони одночасно розпочали наступ на Булгарію і на прикаспійські степи, де досить легко захопили землі аж до володінь аланів [14].

У Булгарії монголам вдалося захопити 60 укріплених прикордонних замків, але далі просунутися вони не змогли [15]. Очевидно, сили монголів були недостатніми для того, щоб захопити таку сильну державу, як Велика Булгарія. Уклавши за власною ініціативою в 1229 р. мирний договір з князівствами Північно-Східної Русі, всі свої військові резерви Булгар зміг сконцентрувати на монгольському фронті [16]. Кількість болгарських військ точно не відома. Монах Юліан вказує, що кожен з захоплених монголами в 1232 р. замків міг виставити 50 тис. озброєних воїнів [17].

Таку завищену кількість можна пояснити свідомою дезінформацією, яку міг поширювати Булгар для приховування дійсної кількості армії. Або тим, що самі монголи перебільшували їх кількість, щоб звеличити власну перемогу. Скоріше за все, гарнізони могли нараховувати від 500 до 1 тис. чол. Так, влітку 1183 р., під час походу суздальського князя Всеволода Юрієвича на Булгар, три болгарські міста, разом з ополченням сусідніх сіл виставили військо у 5 тис. кіннотників [18]. Проте в будь-якому разі на 1232 р. Булгар мав значний воєнний потенціал для стримування монгольських агресорів. Окрім того, на південних кордонах Булгарії (на кордонах лісу і степу) були побудовані оборонні вали укріплення, де і вдалося відбити монгольський наступ.

Але подальша ситуація складалася не сприятливо для Булгару. В 1232 р., порушивши договір про ненапад, суздальсько-рязансько-муромські дружини нападають на болгарські і мордовські землі з заходу, в той самий час, коли монгольські війська штурмують укріплену лінію Булгару з півдня. Причому, військові плани руських князів під час наступу 1232 р. повністю співпадали з монгольськими [19]. Тут не можна сумніватися в підступності руських князів, які скориставшись тим, що вся болгарська армія була сконцентрована для відсічі монгольським агресорам, без перешкод грабували землі своїх східних сусідів. Цей факт наводить на думку, що між князями Північно-Східної Русі і монгольськими ханами міг існувати договір про розподіл територій Булгару і мордви. І хоча прямих вказівок на його існування немає, опосередковано на його існування вказує той факт, що напад монголів на північно-східні князівства у 1237 р. був раптовим. Не можна сказати, що суздальські і рязанські князі не знали кількості монгольських сил і їх планів і були занадто впевнені у власних силах. Вони не могли ігнорувати небезпеки, яка насувалася зі Сходу. Це доводить послання суздальського князя Ярослава Всеволодовича угорському королю, в якому він

попереджає, що Угорщина є об'єктом монгольського нападу. Цю інформацію він отримав, перехопивши монгольських послів, які проходили через Суздальське князівство [20]. Це відбулося в кінці 1237 р., коли вже розпочався монгольський наступ на Русь. Подорож монгольських послів через Суздальське князівство, свідчить про те, що воно не перебувало в стані війни з монголами. Навіть коли монголи вже захопили Рязань (21 грудня 1237 р.) суздальський князь боровся за Київ, який захопив у січні 1238 р., залишивши Суздаль на свого брата Юрія Всеволодовича [21]. Таким чином, він був впевнений у безпеці своїх земель, а значить, мав певні гарантії від монголів. Отже, в 1232 р. князі Північно-Східної Русі, принаймні суздальський князь, могли бути пов'язані якимись договорами з монгольським Бату-ханом, за якими до руських володінь приєднувалася частина мордовських і булгарських земель, і надавалися гарантії ненападу на руські землі з боку монголів. Залагодивши справи з Руссю, монголи змогли захопити Булгар і продовжити завоювання половецького степу.

У 1232 р. одночасно з грабунками в Ірані, Месопотамії, Малій Азії, Курдистані і Вірменії монголи розгортають наступ на Китай, який захопили до 1235 р. Після закінчення військових дій проти головних супротивників – Середньої Азії і Китаю, не вирішеною залишалася доля останнього стратегічного супротивника – Русі. Тому на курултаї 1235 р. Угедей-кааном був оголошений Великий Західний похід.

Після битви на р. Калка найбільші князівства Південно-Західної Русі – Галицько-Волинське, Київське і Чернігівське – знаходилися в стані війни з монголами. На відміну від них, князівства Північно-Східної Русі зберегли нейтралітет у відносинах з монголами. Тому не випадково на курултаї 1236 р. монгольських нойонів Русь розглядалась як об'єкт агресії поряд із землями інших народів: кипчаків, буларів (поляків), маджар, башгірців, асів і м. Судак. На курултаї Угедей-каан заявив, що сам очолить військо. Проте Менгу-хан узяв слово і перед присутніми на курултаї переконав його, що верховний правитель не повинен ризикувати своїм життям [22].

Бату-хан, Менгу, Гуюк були призначені головнокомандувачами, але загальна координація за діями всіх військ була покладена на Бату-хана. Разом з ним у похід виступили його брати Орда, Шейбан і Тангут. За наказом Угедей-каана, на допомогу їм з кожного роду Чингізидів були виділені війська, очолені царевичами. З роду Тулуй-хана були його старший син Менгу і Бучек, Угедей-каан направив свого старшого сина Гуюка і Кадана, і молодшого сина Чингіз-хана – Кулкана, від Чагатай-хана прибули Бурі і Байдар. Окрім того, командний склад було посилено видатними монгольськими полководцями, серед яких були Субеде-бахадур і Бурундай-бахадур та деякі інші воєначальники [23].

Похід розпочався в лютому-березні 1236 року, коли основні монгольські війська вийшли з меж “корінних юртів”. Восени 1236 року в районі булгарських земель вони об'єдналися з військами джучидів. Отримавши підкріплення, Бату-хан

при підтримці туменів Шейбана і Бурундая розпочав останній наступ на Булгар [24]. У запеклій битві 200 тисячне монгольське військо завдало поразку булгарам війська яких нараховували до 40 туменів (400 тис. вершників).

Важко точно визначити кількість монгольської армії напередодні вторгнення на Русь. Однак, така кількість мало ймовірна. Сам Рашид-ад-Дін зазначає, що монгольське військо очолювали три полководці, і наводить кількість військ у Шейбана – командира авангарду – 10 тис. кіннотників (1 тумен) [25]. Бурулдай був воєначальником Угедея і командував його правим крилом, його військо нараховувало 38 тис. чоловік [26], під час походу на Булгар він став на чолі 35 тис. чоловік [27]. Кількість військ Бату-хана невідома, власне, на долю улуса Джучі припадало 4 тис. монголів [28]. У попередній час до військ Бату-хана приєдналась значна кількість військ підкорених народів і союзників, так, наприклад, у якості союзних військ в армію Бату-хана в кінці 20-х рр. – на початку 30-х рр. XIII ст. увійшли башкири-угорці, які славилися своєю кіннотою [29]. Оскільки авангард брата Бату-хана – Шейбана складав 10 тис. чоловік, то і сам Бату-хан мав керувати підрозділом не меншим за тумен (10-12 тис. чоловік). Отже, монгольське військо під час першого походу на Булгар нараховувало від 50 до 60 тисяч кінноти. Це підтверджує і розрахунок фуражних можливостей монгольського війська, гіпотетично проведений Д.В.Чернишевським. Він показує, що монгольська армія могла нараховувати не більше, ніж 110 тис. коней (50-55 тис. воїнів) [30]. Дослідники вказують і інші дані стосовно кількості монгольського війська: В.В.Каргалов – 120-140 тис. чоловік [31], В.В.Кощеєв – 130-150 тис. чоловік, з яких монголи становили 50-60 тис. чоловік [32], Г.В.Вернадський – 120 тис. чол. (50 тис. власне монголів і 70 тис. допоміжних союзних військ) [33], Н.Веселовський і Л.Гумільов – 30 тис. чоловік [34].

Монголи під командуванням Бурундая розгромили булгарські війська. Проте повністю підкорити Булгар їм не вдалося, оскільки одразу ж після підкорення булгарці підняли два повстання проти монгольських завойовників, які, однак, були придушені Субедеєм. Одночасно з цим наступом розпочалася тотальна зачистка території Поволжя. В районі північного узбережжя Каспійського моря половців громили війська Менгу і Бучека. Захопивши нижнє Поволжя, вони залишались там до серпня 1237 року. У кінці літа цього ж року війська Бату-хана, Орди, Берке, Кадана, Бурі і Кулкана за короткий час захопили землі мокші, буртасів і арджанів [35].

Після захоплення всього простору від Іртиша до Волги монголи впритул підійшли до кордонів з Руссю. Частина завдання була виконана – землі Булгару, Башкирії і поволзьких половців були захоплені, а орди придніпровських половців Котян-хана шукали порятунку в Угорщині. Шлях у Західну Європу для монгольських військ повинен був пройти через землі Південно-Західної Русі, князівства якої після битви на р. Калка перебували в стані війни з монголами.

Однак небезпечно було залишати в тилу сильні, хоча і роз'єднані північно-східні руські князівства. Це було однією з причин того, що восени 1237 року на курултаї було оголошено похід царевичів і на Північно-Східну Русь.

Література

1. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – С-Пб., 1884. – Т.І. – С.28.
2. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – М., 1941. – Т.ІІ. – С.21, 84.
3. Чингис-хан. Исторический портрет. – Спб.: Лань, 1998. – С.205-207.
4. Плетнева С.А. Половцы. – М.: Наука, 1990. – С.169-170.
5. Анинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII – XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – М.-Л., 1940. – Т.ІІІ. – С.84-85; Тизенгаузен. Вказ. праця. – С-Пб., 1884. – Т.І. – С.540-541.
6. ПСРЛ (Лаврентьевская летопись). – М.: Языки русской литературы, 1997. – Т.1. – С.192.
7. Плетнева С.А. Вказана праця. – С.174; Кучкин В.А Русь под игом: как это было? – М.: Коробейчик, 1991. – С.10.
8. Тизенгаузен. Вказана праця. – М., 1941, Т.ІІ. – С.21,85.
9. Каргалов В.В. Монгольское нашествие... – С.17.
10. Тизенгаузен. Вказана праця. – М., 1941. – Т.ІІ. – С.85.
11. Сокровенное сказание. Перевод С.И. Козина. – М.-Л.: Из-во АН СССР, 1941. – §270.
12. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. – М.: Высшая школа, 1967. – С.67.
13. Тизенгаузен. Вказана праця. – Спб., 1884. – Т.І. – С.73.
14. Каргалов В.В. Монгольское нашествие на Русь XIII в. – М.: Просвещение, 1966. – С.19.
15. Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. – М.: Наука, 1981. – С.230
16. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы... – С.69.
17. Анинский С.А. Вказана праця. – С.85.
18. Літопис Руський. Переклад Л.Є Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С. 331.
19. Иловайский Д. И. Рязанское княжество. – М.: Чарли, Алгоритм, 1997. – С.52.
20. Анинский С.А Вказана праця. – С.88.
21. Літопис Руський. – С. 392-393.
22. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л: Из-во АН СССР, 1960. – Т.2. – С.35.
23. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л: Из-во АН СССР, 1960. – Т.2. – С.37; Тизенгаузен. Вказана праця. – М., 1941. – Т.ІІ. – С. 23-24,,85.

24. Тизенгаузен. Вказана праця. – М., 1941. – Т.ІІ. – С.24.
25. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л: Из-во АН СССР, 1960. – Т.2. – С.37; Тизенгаузен. Вказана праця – М., 1941. – Т.ІІ. – С.85.
26. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л: Из-во АН СССР, Т.2, 1952. Т.1, Ч. II. – С.267.
27. Кощеев В.Б. Еще раз о численности монгольского войска в 1237 году // Вопросы истории. – 1993. – № 10. – С.132.
28. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л: Из-во АН СССР, Т.2, 1952; Т.1, Кн.1. – С.177.
29. Анинский С.А. Вказана праця. – С.72, 81.
30. Чернышевский Д.В. Приидоша бесчисленны, яко пружі // Вопросы истории. – 1989. – № 2. – С.130.
31. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы... – С.73.
32. Кощеев В.Б. Вказана праця. – С.132.
33. Вернадский Г.В. Монголы и Русь. – Тверь-Москва: Леан-Аграр, 1997. – С.57.
34. Энциклопедический словарь Ф.А Брокгауза и А. Евфрона. – Спб., 1894. – Т.24 – С.633-635. Гумилев Л.Д. Древняя Русь и Велика Степь. М.: Товарищество Клышников, Комаров и Ко, 1992. – С.350.
35. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л: Из-во АН СССР, 1960. – Т.2. – С.37-38.

*Герасименко Л.С.
Київський національний університет
імені Т. Г. Шевченка*

БРОНЕПОЇЗДИ КИЇВСЬКОГО ОПОЛЧЕННЯ В ОБОРОНІ МІСТА (ЛИПЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ 1941 Р.)

Героїчною і водночас трагічною сторінкою Великої Вітчизняної війни була оборона Києва. В силу несприятливих обставин для нашої армії на початку війни, а також в результаті помилок і прорахунків Сталіна та його оточення в оцінці часу нападу Німеччини на СРСР, події на фронтах розвивалися не на нашу користь. Ще раз переконуємося в цьому, аналізуючи бої навколо Києва [1].

Бойові дії стрімко наближалися до Києва. Місто готувалося до опору, гідно відповісти на ворожий удар. Протягом двох тижнів було проведено величезну організаційну роботу по мобілізації внутрішніх можливостей міста для зміцнення його оборони. Загроза вторгнення німецьких військ у Київ викликала серед усіх верств його населення прагнення будь-що допомогти військам Червоної Армії відстояти столицю. Тисячі трудівників Києва та столичної області вийшли на будівництво польових укріплень. Одночасно розгорнулося комплектування